

Остратюк Н. М.,

аспірант кафедри української мови

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ДІЄСЛОВА ВІДЧУТТЯ БОЛЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті схарактеризовано дієслова відчуття болю за семантичними, парадигматичними і синтагматичними параметрами. Установлено, що в семантичній структурі цих дієслів виявляється неоднорідний набір диференційних семантичних ознак («частина тіла», «інтенсивність», «характер болю»); дієслова створюють своєрідну функціонально-семантичну мікросистему, що характеризується певними семантичними валентностями, які ведуть до формування парадигматичних і синтагматичних відношень; інваріантні одиниці дієслів відчуття болю мають окремі синонімічні варіанти, включаючи і фразеологічні еквіваленти.

Зазначено, що базовим словом лексико-семантичної групи дієслів відчуття є семантично багатозначне дієслово боліти, загальне значення якого – давати відчуття фізичного болю. Переносне значення дієслова боліти – завдавати страждання кому-небудь, мучити когось – реалізується в окремих конструкціях (наведено приклади). У переносному значенні дієслово боліти семантично відповідає словосполученню «є (було, буде) боляче» та вживається для передачі вболівання, хвилювання за когось, щось.

Наголошено, що ЛСВ дієслова боліти з диференційними семантичними компонентами характеризують різний характер больових відчуттів. Відчуття болю в різних частинах тіла передається дієсловами, які створюють певні синонімічні ряди. Нерідко різний характер больових відчуттів передається за допомогою метафоричного порівняння із тими відчуттями, які виникають із різних причин. Багатозначні дієслова у різних ЛСВ можуть виражати різний ступінь відчуття болю.

У багатьох дієсловах сема «відчувати біль» з'являється тільки в переносних значеннях, окрім того, в багатьох із дієслів під впливом семи «відчувати біль» розвивається метафоричне значення, що уможливорює їх образне вживання. Відповідне каузативне значення «спричиняти відчуття фізичного болю» або якоесь неприємне відчуття, подібне до болю, реалізується в дієсловах колоти, крутити, різати, пекти тощо. Дієслова відчуття болю використовуються як в особових, так і в безособових конструкціях.

Наголошено, що перспективним напрямом дослідження є комплексне лінгвістичне вивчення функціонально-семантичної сутності різних лексико-семантичних груп дієслів відчуття у сучасній українській мові.

Ключові слова: лексико-семантична група, сема, семантична валентність, парадигматичні та синтагматичні відношення, дієслова відчуття болю.

Постановка проблеми. Дієслова відчуття формують фрагмент вербального світу відчуттів, які притаманні людині. У семантико-граматичному відношенні ці дієслова важливі для вербальної інтерпретації біологічно обумовлених сигналів про внутрішній стан організму людини або живої істоти, що спровоковані емоційними чуттєвими впливами (запах, дотик, біль, спека, холод, страх, радість, печаль тощо), «здатними відбиватися в свідомості й експліціювати коди, які важко верба-

лізувати, але вони є адекватними біологічному відчуттю», це «омовленнєві» коди, «ускладнені природою цих відчуттів та їх дифузним характером» [1, с. 3]. Виявлення та опис основних показників дієслів відчуття, їх функціонально-семантичних особливостей, створення їх лексико-семантичної класифікації є актуальною лінгвістичною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У семантико-граматичному аспекті найбільш повно в українській мові описано дієслова руху, мовлення, мислення, фізичної дії, емоційного стану тощо (В.В. Гумовська, Н.Б. Іваницька, Н.В. Ляхно, Н.Г. Ніколаєва, Т.В. Парасюк, Г.О. Пашковська, О.Б. Сірук, І.В. Чепуріна, А.В. Шумейкіна). Недостатньо вивченими є цілі групи дієслівної лексики (буття, поведінки, психічної діяльності, сприйняття, відчуття тощо).

У зарубіжному мовознавстві лексико-семантична група дієслів відчуття достатньо добре вивчена в російській, киргизській, таджицькій, романо-германських мовах (Л.М. Васильєв, С.А. Моїсєєва, Г.С. Мусурманова, Д.К. Усмонов, М.Ю. Федосюк та інші). В україністиці щодо цієї групи зустрічаються лише поодинокі зауваження у розвідках, присвячених іншим дієслівним групам або категоріям (дисертаційні роботи С.М. Дишлевої [2], Ю.В. Ткаченко [3]). До сьогодні не було спроб комплексного опису дієслів відчуття, хоча ґрунтовне дослідження дієслова загалом неможливе без вивчення його окремих лексико-граматичних груп.

Мета статті – схарактеризувати дієслова відчуття болю за семантичними, парадигматичними і синтагматичними параметрами.

Виклад основного матеріалу. У лексико-семантичній групі дієслів відчуття значне місце займає підгрупа, що складається із дієслівних лексем, які поєднуються семою «відчувати біль». Значення дієслів цієї підгрупи диференціюються семантичними компонентами, які описують різний характер відчуття болю: *боліти, розболюватися, розхворюватися, рознедужуватися, скніти, скімліти, скеміти, пекти, нити, ломити, колоти, калатати, стукати, стукотіти, судомити, судомитися, крутити, свердлити, корчитися, шуміти, шумувати, щипати, щеміти, горіти, паіти, давити, душити, тиснути, муляти, нудити, обважніти, тріцати, розвалюватися тощо: у боку (у боці) коле, серце стукає (стукотить, калатає), голова обважніла, голова тріщить (розвалюється, як не розвалиться), щемить (ниє) серце, пече в роті, мене нудить.*

Базовим словом цієї лексико-семантичної підгрупи є семантично нейтральне багатозначне дієслово **боліти**¹ (недок.), яке тлумачиться наступним чином: «1. у кого, рідше кому, розм., рідко кого, також без додатка. Давати відчуття фізичного болю (про яку-небудь частину тіла). 2. кому, кого, перен. Завдавати страждання кому-небудь, мучити когось» [4, т. 1, с. 214].

Загальне значення ЛСВ₁ дієслова **боліти**¹ «давати відчуття фізичного болю» конкретизується частинами тіла, про які йдеться

(голова, руки, плечі, ноги, шия, груди тощо): *В умілого бригадира руки не болять* (Укр. присл.); *Кого болять кості, той не думає в гості* (Номис); *Дуже сумував, і од того перший раз на Капрі боліла мені голова і груди* (Коцюбинський) [4, т. 1, с. 214–215].

Переносне значення дієслова **боліти**¹ (ЛСВ₂) «завдавати страждання кому-небудь, мучити когось» реалізується у таких конструкціях: *Болить і йому кривда, що її чинить над посполитими шляхта* (Панч); // *безос. [Руфін:] Ні, мене болить, що Римом зватися може така потвора...* (Л. Українка) [4, т. 1, с. 214–215]. Метафоризація здійснюється за допомогою переносу значення «відчуття фізичного болю конкретної частини тіла людини» на абстрактні поняття, емоційну сферу (*Душа болить*).

Загальне значення «відчувати біль» передається омонімічним дієсловом **боліти**² (*недок.*): «Відчувати біль, переживати горе; страждати, мучитися. *Кожен за себе думає, кожен за себе болів, мучився* (Мирний); *Даремно клопотав [суддя] свою голову, кидався і болів* (Кобр.); // *за кого – що, розм. Хвилюватися, піклуватися за когось, що-небудь; уболівати. Слово честі, Аміджан переконується, що цей мулла таки природно нервується, боліє за нього* (Ле)» [4, т. 1, с. 214–215]. У переносному значенні дієслово **боліти**² семантично відповідає словосполученню «є (було, буде) боляче» та вживається для передачі вболівання, хвилювання за когось, щось.

ЛСВ₁ дієслова **боліти**¹ має синоніми, що розрізняються, перш за все, семантично: *нити, щеміти, скеміти* (розм. рідше) – «відчуття гострого болю в якій-небудь частині тіла». У контекстах: *Тільки в аулі Рахім відчув, як сильно вдарився він боком і як болить у нього нога* (З. Тулуб); – *Ох, матінко, як же й плечі щемлять... така важка торбина* (А. Тесленко); *Хлопцеві ледві [ледве] ложка до рота лізла, голова боліла, скеміла, ноги були мов підтяті* (А. Кримський) [5].

Синоніми ЛСВ₁ дієслова **боліти**¹ з диференційними семантичними компонентами характеризують різний характер больових відчуттів: *нити* – «давати відчуття тривалого тупого болю»; *крутити* – «давати тривале відчуття болю, який то посилюється, то послаблюється»; *ламати, ломити* (перев. *безос.*, розм.); *судомити* (*безос.*); *тягти, тягнути* (*безос.*, розм., звичайно про кістки, суглоби, кінцівки, все тіло); *гудіти, густити* (розм., про ноги – «нити від втоми»): *У нього терпли ноги, ніла спина* (С. Чорнобривець); *У бабусі сильно зуби крутили* (Остап Вишня); *Ой-ох-ох! Усе мені ламає, усе болить, чи на негоду, чи що* (Дніпрова Чайка); *Минуло стільки років, а ноги й досі гудуть від походів. На негоду судомить у суглобах, болять коліна* (В. Логвиненко); *Нині чогось у мене нога болить. Ломить вище коліна* (М. Коцюбинський); *Йому тягло крижі, мабуть, він застудив їх* (І. Микитенко) [5].

Відчуття болю у різних частинах тіла передається дієсловами, які створюють певні синонімічні ряди. Наприклад, дієслова із значенням «давати відчуття болю в голові» (про біль у голові): *боліти, тріщати* (підсил. розм.), *розколюватися* (підсил. розм.), *розламуватися* (підсил. розм.), *розриватися* (підсил. розм.), *лопатися* (підсил. розм.), *розскакуватися* (підсил. розм.), *розвалюватися* (підсил. розм.): *Потім довго боліла в неї голова, й вона почувала себе зовсім хворою* (Л. Дмитерко); ... *В роті було погано, шалено калатало серце, тріщала голова*. (Д. Ткач); *Дзьобак заверещав і втратив свідомість. Очуняв у темному льосі. Кості тріщали, голова розколювалася* (Є. Куртяк); *Чубенко підвісяв з лави й сів, у голові все пливло обертом, голова розривалася від болю, та Чубенко вже опанував себе* (Ю. Яновський) [5].

Досить часто різний характер больових відчуттів передається за допомогою метафоричного порівняння із тими відчуттями, які виникають при порізі, уколі, садні, тиску, опіку, ядусі тощо: *стукати, калатати, палати, палити, пекти, крутити, нудити, муляти, тиснути, душити* тощо. Наприклад, дієслова із значенням «дуже битися, пульсувати, стукати (про серце)»: *стукати, калатати, калататися, колотитися* («нерівно різкими поштовхами битися»); *Йі серце зворушується болісним передчуттям і стукає несамовито* (О. Кобиланська); *Збуджено від передчуття майбутніх пригод і тайгової волі стукало серце* (О. Донченко) [4, т. 9, с. 802]; *Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одишкуючи свої сліди* (Коцюбинський) [4, т. 4, с. 75]; *Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взяли за клямку й відчинили двері* (Коцюбинський) [4, т. 4, с. 234].

Дієслова із значенням «бути в жару – переважно від хвороби»: *горіти, палати, паленіти, палити, паїти, жажіти, палахтіти* (розм., про тіло, обличчя тощо), *вогнем (огнем, полум'ям) горіти* («мати високу температуру тіла, відчувати жар») передають відчуття болю, що супроводжується жаром, або відчуття пекучого болю: *У неї не тільки лице, шия, руки горіли, – вся вона паїла, очі так і світили, так і сипали жаром* (П. Мирний); *В гарячці я палав, і рани були гарячі, як вогонь* (Л. Дмитерко); *Спала Марія неспокійно. Паленіла крізь сон, поверталася* (З. Тудор); *Кров дужче пульсувала в жилах... вступала в руки, і вони жажіли, наче після купання в холодній воді* (В. Кучер); *Гена лежав змучений... від учора ще більше схуд, спав з лиця. Цілу ніч горів вогнем, хоча не чхає і не кашляє* (О. Гончар).

Багатозначні дієслова у своїх різних ЛСВ можуть виражати різний ступінь (інтенсивність, характер) відчуття болю. Наприклад, *палити* у значенні «дуже хвилювати, непокоїти, мучити» (перен. про певні відчуття, переживання) нарощується такими семами: «викликати відчуття жару, печії і такі інші»: *Голод рвав його нутро, спрага палила горло* (Франко); *безос. Пив [Краньцьовський] квасне молоко безперестанку, так його палило всередині* (Март.); *Грині ж вона просто співчуває. В роті палить? Певне, йому дістався самий перець, що осів на дно. – Запий, Гриню, компотом... Воно пройде* (Гончар); «викликати високу температуру тіла» (про хворобу, жар): [Горнов (прикладу руку їй до голови):] *Ач, який жар палить!..* (Кроп.); *безос. Нестерпно боліла нога, мене весь час то палило, то морозило* (Збан.); *палити вогнем (огнем): Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду* (Коцюбинський) [4, т. 6, с. 27–28].

У багатьох дієсловах сема «відчувати біль» з'являється тільки в переносних значеннях. Наприклад: *крутити* – «7. тільки 3 ос., неперех., перен. Викликати тривале відчуття болю, який періодично то посилюється, то послаблюється»: – *Копав [Мефодій] колісь [колодязі], а тепер уже у відставку вийшов: ноги дуже крутять...* (Гончар); *безос. Навесні бігла [Гортина] полотно – почало у неї руки крутити* (Григ.) [4, т. 4, с. 374]; *різати* – «перен. Завдавати кому-небудь сильного душевного страждання, болю; мучити, терзати»: *Суперечні думки різали Денисову душу* (Д. Бедзик); «перех. і без додатка, перен. Неприємно діяти на органи чуттів своєю незвичною яскравістю, різкістю, негармонійним звучанням»: *Найменший фальш різав мене, і я годинами мучилась* (Л. Українка); *Крутий, моцний [міцний] запах кожуха... різав їй ніздрі* (Хотк.); *безос. [Лизогуб:] Снилось мені, що вийшов я з шатра, а надворі день і сонце сіпуче, якого я не бачив ніколи, аж в очах різне* (Корн.) [4, т. 7, с. 561].

У багатьох із дієслів під впливом семи «відчувати біль» розвивається метафоричне значення, що уможливило їх образне вживання. Наприклад, *судомити*: *Чорна гризота судомить душу Терентія* (М. Стельмах); *Гриміли [гори] залізом, повнилися сталевим клеком моторів, двигіли від важких невпинних ударів металу, їх судомило від неймовірного реву* (П. Загребельний) [4, т. 4, с. 374]; *колотися*: *Не знав пан ротмістр, що наші козачки колються, як ті рожкі* (Стор.) [4, т. 4, с. 234]; *муляти*: – *Не хотілось нагадувати про це, та слово язык муляє* (М. Руденко) [4, т. 4, с. 825].

Відповідне каузативне значення «спричиняти відчуття фізичного болю або якоесь непримне відчуття, подібне до болю» реалізується в таких дієсловах: *колоти*, *крутити*, *різати*, *свердли*, *щипати*, *пекти* тощо. Наприклад, *крутити* (перех.) у значенні «вивертати, заламувати, завдаючи болю»: *Цькують його собаками, Крутять назад руки І завдають козакові Смертельній муки* (Шевч.) // *Образно. Серце у бідолахи билось сильно, голод крутив кишки* (Франко) [4, т. 4, с. 374]; *колоти* (перех.) – «викликати почуття болю, що нагадує укол (про мороз, вітер)»: *Хай мороз не коле так – В мене шапка з кролика* (Бойко); *Гострі сніжинки кололи обличчя* (Жур.) [4, т. 4, с. 234]; *різати* (перех.) – «викликати різкий біль, болючі відчуття»: *Нас більше сонце не палило. Не різав ніг сухий пісок* (Олесь); *Холодний колючий сніг різав її обличчя* (Донч.) [4, т. 7, с. 561]; *свердли* (перен.) – «постійно і сильно тривожити (про біль)»: *Тільки тепер Петро Петрович відчув, що він дуже зморився. Тіло було немов налите, в носі свердлив кістку біль* (Кочура); *Біль пронизує до кісток, свердлить буравами тіло* (Стельмах) [4, т. 9, с. 69]; *щипати* (перех.) – «діючи, впливаючи на що-небудь, викликати в когось відчуття болю»: *Мороз брав, аж за пальці щипав* (Нечуй-Левицький); *Холодна роса щипала босі ноги...* (Ле); *Сік його [яблука] аж шипів і злегка щипав язык* (О. Донченко); *Боком пригинався [Дмитро] і вперто йшов уперед. Чув, як солоний піт щипав спину, і в обличчя, особливо в підборіддя, впивалися пронизливі пекучі голки* (М. Стельмах) [4, т. 11, с. 584].

Дієслова відчуття болю використовується як в особових (*У мене тіло болить*; *Руки болять*), так і в безособових конструкціях (*Мене болить*; *Боліло йому*). Пор.: особ.: *Голова горить, і серденько кипить, і тіло болить* (Вовчок); – *Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить?* (Н.-Лев.); перен. *Тяжко було б описати, як ті сльози боліли пані Шумінській* (Кобр.) [4, т. 1, с. 214–215]; *Відчуття болю бувають різні.. Буває біль, який тисне, коле, різже, стягує, тупий біль, який свердлить* (Наука...) [4, т. 9, с. 69]. – безос.: *Сухе тіло його ще дужче розгорялося; очі застигло заволокою; у висках сіпало; у грудях боліло-хрипіло* (П. Мирний); *Він затискав зуби та кривився, щоб не стогнати, – так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою* (Коцюбинський); перен. *О, Україно! Сонце волі! Від ран твоїх мене болить* (Тич.) [4, т. 1, с. 214–215]; – *Так на що ви скаржитесь? – Ріже мене і пече попід боками, – обізвася із хати жіночий старечий голос* (Тют.) [4, т. 7, с. 561].

Висновки. Проведений аналіз семантичної структури дієслів відчуття болю дає підстави констатувати, по-перше, що вони виявляють неоднорідний набір диференційних семантичних ознак («частина тіла», «інтенсивність», «характер болю» тощо); по-друге, створюють своєрідну функціонально-семантичну мікросистему, що характеризується певними семантичними валентностями, які ведуть до формування парадигматичних і синтагматичних відношень і зв'язків; по-третє,

інваріантні одиниці дієслів відчуття болю мають окремі синонімічні варіанти, включаючи і фразеологічні еквіваленти.

Перспективним напрямом дослідження є комплексне лінгвістичне вивчення функціонально-семантичної сутності різних лексико-семантичних груп дієслів відчуття як структурно-змістових вербалізованих конструкцій, що виражають різноманітні відчуття, властиві українській лінгвокультурі.

Література:

1. Мусурманова Г.С. Глаголы ощущения в русском и кыргызском языках : автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / Худжан. гос. ун-т им. Б.Г. Гафурова. Худжанд, 2005. 27 с.
2. Дишлева С.М. Адвербіальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів : автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2008. 18 с.
3. Ткаченко Ю.В. Дієслівна вербалізація градуальної семантики в сучасній українській мові : автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 21 с.
4. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
5. Всесвітній словник української мови. URL: uk.worldwidedictionary.org.

Ostratuik N. The verbs of pain feeling in modern Ukrainian

Summary. The article describes the feeling pain verbs for semantic, paradigmatic and syntagmatic parameters. It is established that an inhomogeneous set of differential semantic features (“the body part”, “the intensity”, “the character of pain”) are the integral part of their semantic structure; verbs create the special functional and semantic microsystem characterized by the certain semantic valences that lead to the formation of paradigmatic and syntagmatic relation; the feeling pain verbs invariant units have separate synonymous variants, including phraseological equivalents.

It is defined that the basic word of the lexical-semantic group of feeling verbs is a semantically meaningful verb of pain, the general meaning of which is to give a feeling of physical pain.

The figurative meaning of the verb hurts, inflict suffering someone, to torture someone – is implemented in separate constructions (examples are given). In a figurative sense, the verb to hurt semantically means “is (was, will be) painful” and is used to convey a pain, excitement for someone, something. It is emphasized that lexico-semantic feeling of the verb pain with differential semantic components characterize different kinds of pain. The pain feeling of the body can be expressed by various verbs, which create some synonyms. Sometimes pain feeling are expressed through metaphorical comparison with those feelings that arise for different reasons.

Polysemic verbs of different lexico-semantic feeling can express various degree of pain. It is worth saying that, the sema “to feel pain” is used only in figurative meaning in most verbs, besides some verbs get metaphorical meaning under the sema influence and the imaginative usage is impossible. The corresponding causal meaning of “to cause a sensation of physical pain” or some unpleasant feeling similar to pain is realized in the verbs: stab, twist, cut, bake, etc.

The verbs of pain feeling are used in both personal and impersonal constructions. It is stressed that the perspective direction of the research is a complex linguistic study of the functional-semantic essence of different lexical-semantic groups of feelings verbs in modern Ukrainian.

Key words: lexico-semantic group, sema, semantic valence, paradigmatic and syntagmatic relations, the verbs of pain feeling.